

ЛЕКЦІЯ № 7

Тема: СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

- 1 Предмет і об'єкт соціології релігії.
- 2 Роль і місце соціології релігії серед інших наук.
- 3 Соціологія релігії і феноменологія.
- 4 Соціологія релігії і теологія.
- 5 Становлення соціології релігії як наукової дисципліни.
- 6 Засоби соціології релігії.

Соціологія релігії є галуззю соціології й однією з релігієзнавчих наук. Соціологію релігії як наукову дисципліну необхідно розглядати в контексті соціологічного знання і в контексті інших наук про релігію, тобто — визначити співвідношення соціології і теології, роль і місце серед інших наук про релігію; враховувати суспільну значущість і гостроту проблематики, що стосується релігії, починаючи вже з питання про те, чи може бути релігія предметом наукового вивчення, чи не є соціологічний аналіз релігії вторгненням в заборонену для нього сферу. Тому має істотне значення знання про те, як виникла і розвивалася соціологія релігії, як вона пов'язана з головними напрямками суспільного розвитку, які її соціально-культурні імплікації і функції як соціального інституту.

ПРЕДМЕТ І ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЇ РЕЛІГІЇ

Соціологія релігії — галузь соціології, одна із спеціальних соціологічних дисциплін, яка вивчає взаємодію релігії та суспільства, її вплив на соціальну поведінку соціальних спільнот й індивідів.

Соціолог має справу з релігією як соціальним феноменом, він вивчає релігію як доступну спостереженню, емпіричним засобам дослідження соціальну поведінку людини (індивідів і груп): як утворюються і функціонують релігійні групи та інститути; чому вони існують або припиняють існування; які стосунки між релігійними групами, чому між ними виникають конфлікти; що лежить в основі ритуальних дій тощо. Для соціолога релігійні вірування цікаві й важливі не самі по собі, як, наприклад, для філософа. Істотне значення для нього має не те, істинні вони чи хибні, а те, як ці вірування впливають на поведінку людей. Головне завдання соціолога — виявити мотивацію людських дій. Адже вірування не обов'язково впливають на поведінку: індивід може стати членом релігійної групи, не знаючи суті вірувань, яких вона дотримується. Релігійні інститути, установи, організації можуть впливати на поведінку людей незалежно від вірувань і

навіть всупереч їм, стимулюючи з тих чи інших причин дії, які суперечать офіційному вченню. Однак це не заперечує того факту, що соціальна дія. — це дія усвідомлена, тобто в її основі лежать певні соціальні регулятори — норми, цінності, вірування, очікування тощо. Отже, релігія як предмет соціологічного аналізу — це сукупність структур, процесів, пов'язаних із функціонуванням суспільства на різних рівнях, система контролювання соціальної поведінки. Одна з головних проблем соціології релігії — визначення того, що належить до поняття «релігія». Об'єктом соціології релігії як наукової дисципліни є релігія як соціальне явище, її виникнення, розвиток та місце в духовному житті суспільства.

Соціологія релігії належить до соціологічних теорій середнього рівня. Вона акумулює емпіричні дані, що характеризують релігію як одну з соціальних підсистем, і, узагальнюючи ці дані, розробляє її теоретичну модель в межах заральносоціологічної теорії. Як галузь соціологічної науки, соціологія релігії використовує вироблені нею поняття і засоби, без яких неможливе пізнання соціальної реальності як цілісної системи. (група, роль, влада, культура тощо) і окремих соціальних феноменів (родина, клас, економіка та ін.). Застосування соціологічного інструментарію і соціологічних засобів при вивченні релігії виправдане й ефективно передусім для пояснення цього соціального інституту. Особливість релігії як однієї із соціальних підсистем полягає в тому, що на основі аналізу релігійного феномена стало можливим виявити різноманітні загальносоціологічні параметри, визначити підходи і розробити найважливіші засоби, обґрунтувати зміну парадигм соціального пізнання, Історія соціології свідчить, що такі видатні вчені, як Е. Дюркгейм, М. Вебер, Г. Зіммель, Б. Малиновський виступили в своїх працях водночас і як засновники соціології, і як основоположники соціології релігії (у концепціях соціального і культурного життя багатьох, якщо не більшості, соціологів класичної епохи аналіз релігії посідав центральне місце).

РОЛЬ І МІСЦЕ СОЦІОЛОГІЇ РЕЛІГІЇ СЕРЕД ІНШИХ НАУК

Соціологія релігії — одна з багатьох наук, які займаються вивченням релігійного феномена в різноманітних його аспектах. Не тільки соціологія, а й історія, філологія, психологія, майже всі науки, які мають справу з людиною та її культурою, так або інакше аналізують релігію. Однак до релігієзнавства належать лише ті науки, предметом яких є власне релігія. Розглядаючи релігієзнавство як сукупність різноманітних засобів осмислення релігійного феномена, не можна обійти увагою феноменологію релігії і теологію.

Релігія — явище складне, поліструктурне. Вона інтегрована в різноманітні сфери життєдіяльності людини, тому необхідні різні підходи і засоби її дослідження багатьма науками. Психолог має справу з релігією як

психічним феноменом, а не соціальним, тобто його цікавлять не процеси, які відбуваються в суспільстві під впливом релігії, не функції, які виконує релігія в суспільстві, а суб'єктивний бік релігії — релігія у контексті людської психіки. Ці два підходи до вивчення релігії взаємодіють і доповнюють один одного.

Центральна тема соціології релігії — взаємодія релігії і суспільства. Соціологія концентрує свою увагу на соціальному «вимірі» релігії, її впливі на соціальну поведінку. Соціолог повинен при цьому спиратися й на історичні дані, але, на відміну від історика, його цікавлять загальні правила, стандарти поведінки, засоби релігійної мотивації, а не те, що є неповторним у тій чи іншій релігії.

Принцип опори на емпіричні дані є загальним для всіх наук про релігію, у тому числі й соціології. Водночас він є своєрідною межею, що розділяє соціологічне вивчення релігії від феноменологічного, філософського й теологічного. Соціолог, вивчаючи релігію, має справу з тим, що доступне для чуттєвого сприйняття. Тому до релігії як предмета соціологічного аналізу він не відносить надприродне, а обмежується тільки емпіричними даними. Соціолог займається тим, що можна спостерігати і перевірити. Він не задовольняється загальним враженням або теологічними аргументами на підтвердження, наприклад, тези про те, що релігійна віра зумовлює моральні засади людської поведінки. Тільки емпіричні дані можуть підтвердити або спростувати це твердження. Соціолог повинен отримати ці дані, і, тільки володіючи ними, будувати теоретичні моделі.

Соціологія релігії — емпірична наука, яка ґрунтується на фактах, які можна чітко зафіксувати й описати. Для соціолога важливі сукупність актів поведінки індивідів і груп, вербальних дій людей і продуктів їхньої діяльності (матеріальної і духовної), тобто те, що роблять, висловлюють і думають люди. Отже, предметом вивчення соціології релігії є лише доступна спостереженню поведінка людини в широкому сенсі слова, у тому числі її діяльність (вчинки, відмова від дій, твердження або мовчання тощо), а також чинники, охоплені цією діяльністю (середовище проживання, клімат та ін.).

За межами соціологічного дослідження залишається об'єкт, на який спрямована суб'єктивна релігійна поведінка — надприродне, Бог, трансцендентне тощо. Це зовсім не означає, що соціологія релігії вивчає лише зовнішній бік релігії, її зовнішні вияви, фіксує лише те, що на поверхні, і є байдужою до того, що становить «сутність» релігії. Плідність соціологічного аналізу релігії значною мірою залежить від того, наскільки ефективно він використовує дані, отримані в результаті дослідження релігії історією, антропологією, етнологією, психологією, лінгвістикою тощо. В свою чергу, соціологічна концепція релігії сприяє розвитку досліджень в інших наукових дисциплінах. Так, наприклад, теоретичні розробки М. Вебера в галузі соціології релігії виявилися дуже важливими для економічних досліджень, розвитку теорії модернізації, культурології.

СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ І ФЕНОМЕНОЛОГІЯ

Феноменологія релігії - напрям у релігієзнавстві, що узагальнено відображає намагання вивчати релігійний феномен без світоглядних та ідеологічних упереджень

Феноменологія релігії займає проміжне місце між релігієзнавством і теологією. Вона виходить з визнання реального існування об'єкта релігійного поклоніння — «священного». Релігія з цієї точки зору — зустріч людини зі «священим» — тим, що для людини становить «таємницю», зіткнення з якою викликає у неї почуття священного страху, замилювання, шанобливості, благоговіння. Феноменологи, визнаючи існування недосяжного емпіричному дослідженню об'єкта («священного»), намагаються по-науковому оперувати поняттями «священне» і «зустріч людини з Богом».

Завдяки книзі Рудольфа Отто «Священне» (1917 р.) феноменологічний підхід справив певний вплив на наукове релігієзнавство, в т.ч. і на соціологію релігії. Ілюструє вплив позиція видатного соціолога Йоахима Ваха, який у книзі «Соціологія релігії» (1944 р.) формулює тезу про «метасоціальну» сутність релігії. Якщо це насправді так, то не можна ідентифікувати релігію з віруваннями, ритуалами та інститутами, що змінюються, будучи складовою соціальної реальності; релігію треба усвідомлювати як джерело людського існування, як «союз людини з Богом». Таким чином, соціологія релігії вивчає не релігію як таку, а лише її «соціальні вияви».

Отже, феноменологія релігії розглядає релігію як трансцендентну, автономну за своєю суттю реальність, недосяжну емпіричним засобам дослідження. Відповідно можливості соціологічного аналізу релігії надзвичайно звужуються, зводяться до з'ясування соціальних виявів релігії, а питання про природу релігії опиняються поза межами наукового дослідження. Вивчення соціальних виявів релігії у її взаємодії із суспільством зводиться, як правило, до дослідження формування релігійних груп і організацій, аналізу взаємодії між індивідом, релігійною групою і суспільством. У цих межах феноменологічні дослідження можуть дати і дають достатньо цікаві результати. Але соціологія релігії за такого підходу істотно збіднюється. Поза її межами залишаються численні принципово важливі для розуміння соціальних структур і процесів явища, скажімо, виникнення нових масових релігійних рухів.

Феноменологія релігії своїм предметом визнає те, що є для людини недосяжним, чим відповідно і відрізняється від соціології релігії як емпіричної науки.

СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ І ТЕОЛОГІЯ

Теологія (богослов')- система обґрунтування і захисту релігійних учень про Бога, сукупність вироблених тією чи іншою релігією доказів істинності догматики, релігійної моралі, правил і норм життя духовенства, віруючих, боговстановленості віровчення і церкви.

Теологія, як і феноменологія релігії, на відміну від соціології релігії, ґрунтується на принципі існування об'єкта релігієзнавства. Предмет теології — Бог і самовиявлення Бога. У ній обов'язково присутнє те, що в феноменології існує в абстрактно-теоретичній формі — теолог перебуває у релігійному зв'язку з об'єктом, який він прагне усвідомити.

Соціологія релігії не бере на себе функції обґрунтування і захисту або спростування релігії. Вона займає нейтральну позицію в полеміці між войовничою вірою і войовничим атеїзмом. Апологетично-релігійна позиція позбавляє соціолога об'єктивності, можливості розглядати всі без винятку релігійні феномени, як світські й доступні науковому аналізу. Соціолог може розглядати, наприклад, християнську віру як соціальний феномен, оскільки з перших кроків християнство виявляло себе в соціальних діях общин і соціальній проповіді. Однак, визнаючи це, релігійно заангажований соціолог не може ідентифікувати віру із соціальною поведінкою: для нього важлива головна релігійна сутність.

Це стверджує досвід так званої «релігійної соціології», яка має мало спільного із соціологією релігії як науковою дисципліною. Наприклад, у Франції після Першої світової війни під впливом соціолога, етнолога, релігієзнавця Люсьє-на-Леві-Брюля (1857—1939) проводилося вивчення різноманітних аспектів релігійності населення в інтересах католицької церкви. Воно мало здебільшого соціографічний характер: з'ясовувалися не мотиви, а лише зовнішні ознаки культової поведінки (частота відвідування богослужінь і т.ін.), а також переслідувало прикладну мету* надаючи церкві інформацію про стан її справ.

Після Другої світової війни на тлі клерикалізації суспільства в 50—60-ті роки спочатку в Європі, а згодом у США почала розвиватися клерикальна соціологія, що досліджувала церковні організації як соціальні явища, церкви як соціальну реальність. Розвиток клерикальної соціології вказав на межі можливого співробітництва теології та соціології. Взаємний інтерес полягав у тому, що теологія шукала контакт з емпіричними соціальними дослідженнями, тоді як соціологію цікавив такий соціальний феномен, як релігійні групи. В 60-ті роки, особливо у США, соціологія досить активно працювала на замовлення різноманітних релігійних організацій, а релігійні інтелектуали нерідко використовували теологічних розробках засоби соціологічного аналізу. Однак теологія і соціологія релігії

не стали взаємодоповнюючими дисциплінами. Теологія розглядала соціологічні дослідження як засіб досягнення релігійної мети. Соціологія вбачала свій професійний інтерес у дослідженні релігії як соціального і культурного феномена. Для теології церква була і залишається позачасовою, позасуспільною величиною, яка може бути включена в потік соціальних змін, однак для них вона є чимось принципово позасоціальним. Поняття «церква» наочно демонструє розмежування теології і соціології, а співпраця між ними вичерпується обміном інформацією. Розмежування теології та соціології не зводиться до розбіжностей в інтерпретації тих чи інших соціальних явищ, воно — у вихідних засадах розуміння людини та її соціальної поведінки.

Однак агресивна антирелігійна позиція шкідлива для соціології, бо за таких обставин наукове дослідження релігії підпорядковується суто ідеологічним цілям — боротьбі проти релігії. Якщо клерикальна соціологія намагається відвести соціології релігії обслуговуючу функцію щодо теології, то за радянських часів соціологія релігії розглядалася як складова частина атеїзму. Згідно з цією концепцією, визначальним у соціологічному розумінні релігії є «віра в надприродне», що вирізняє «культову поведінку» з-поміж інших форм соціальної поведінки. Коли, наприклад, Ю. Левада в книзі «Соціальна природа релігії» (1965) відмовився від поняття «надприродне» в соціологічній характеристиці релігії, його звинуватили в уступці «буржуазній соціології», в протиставленні гносеологічного підходу до релігії соціологічному її аналізу. Радянське релігієзнавство, в тому числі й соціологія релігії, розглядали релігію як позасоціальний феномен, як «пережиток минулого». Цікаво, що за таких обставин і теологія, і науковий атеїзм зійшлися в запереченні специфічного соціологічного бачення релігії.

Наукове знання про релігію не є ані релігійним, ані антирелігійним. Серед вчених—релігієзнавців та соціологів релігії є люди релігійні та нерелігійні. Однак професійна етика не дозволяє переступати межі, які відділяють ученого від релігійного проповідника або атеїста. М. Вебер вважав дотримання цих засад справою «інтелектуальної чесності».

Така об'єктивність (коли дослідник, незалежно від того, визнає він чи ні діяльність і погляди релігійної групи, яку вивчає, чітко дотримується фактів), звичайно, вимагає самодисципліни і дається не завжди легко. Вона вимагає чіткого усвідомлення того, що предметом соціології релігії є релігійна поведінка. Соціологія релігії ґрунтується на «методологічному атеїзмі». Іншими словами, соціолог не може пояснити віру в Бога індивідів і груп існуванням Бога, «зустріччю людини з Богом» і т.ін. Соціологія керується принципом, сформульованим Е. Дюркгеймом: соціальні феномени повинні отримати пояснення в соціальних категоріях.

Становлення соціології релігії як наукової дисципліни

Початок формування соціології релігії як наукової дисципліни припадає

приблизно на середину ХХ ст. Своїм виникненням вона зобов'язана процесам в європейському суспільстві, започаткованим епохою Просвітництва й антифеодальними буржуазними революціями. Одним з найважливіших джерел соціології релігії була соціально-філософська критика феодальних суспільних відносин і церкви як соціального інституту французькими енциклопедистами XVIII ст. (Гельвецій, Гольбах, Дідро). Ця критика сприяла пробудженню інтересу до питань, пов'язаних із соціальною обумовленістю релігії та її роллю у житті суспільства. Релігія виділяється із сукупності суспільних інститутів як особливий феномен, щодо якого інші суспільні реалії розглядаються як світські (секулярні).

Ідеологія Просвітництва розглядала людину передусім як «людину розумну», здатну, покладаючись на власний розум, влаштувати своє життя на раціональних і справедливих засадах. Перед нею відкривається перспектива необмеженого прогресу, який веде до «царства розуму». Оскільки суспільство і групи, які входять до нього, можуть мати розумну форму організації і переслідувати раціональні мети, розум є по суті атрибутом індивіда, індивідуальною властивістю людської особистості, здатної обирати ту або іншу групу, ту або іншу форму організації свого життя. Об'єднані у суспільство, люди обирають і формують умови свого життя, соціальне середовище. При цьому виникає питання про те, як цей індивідуальний розум ставиться до такого суспільного чинника, як поклоніння Богу або Богам.

Німецький філософ Іммануїл Кант (1724—1804) одним із перших обґрунтував можливість розглядати релігію з позицій наукового мислення: розум має сильніші аргументи, ніж ті, якими володіє церковна доктрина та священне писання. Освічена людина повина жити власним розумом, звільнившись від догм, будь-яких заборон та благоговіння перед авторитетами. Філософський розгляд релігії «в межах тільки розуму» покликаний не заперечувати релігію, а побачити раціональний зміст у релігійних уявленнях і таким чином дати людині «розумну релігію». Разом з «розумною державою» та правовим порядком «розумна релігія» допоможе людині стати тим, ким вона є за своєю суттю, вести добродійне життя, бути толерантною, здолати догматизм та фанатизм, покінчити з конфесійним диктатом у питаннях віри, нетерпимістю. Розумна, істинна релігія є «моральною релігією»; релігія ґрунтується на розумі як основі моральної поведінки, допомагає людині зрозуміти свої обов'язки як «категоричний імператив», як божественну заповідь, як безумовну вимогу за будь-яких обставин виконати моральний обов'язок. Кант обстоював самостійність людини та людського розуму, який реформує історичну релігію та надає їй раціональнішого вигляду. При цьому визнається соціальна корисність «природної», або «розумної» релігії як основи морального порядку в суспільстві.

Одна з особливостей соціального розвитку західного суспільства полягала у зростаючій складності та диференційованості суспільних

інститутів. У цьому зв'язку постало питання про місце релігії серед інших соціальних інститутів та взаємини її з ними. Якщо радикальні критики вбачали в релігії тільки соціально-негативний фактор, впливу якого потрібно було протидіяти, то соціальна наука ставила питання в іншій площині: що ж насправді відбувається у житті суспільства під впливом релігійної віри? Такому формулюванню сприяли результати досліджень інших наук — історії, філології, антропології та етнології. В цьому напрямі в ХІХ ст. стала розвиватися соціальна думка, представлена М. Вебером, Е.Дюркгеймом, К. Марксом.

Першим до цих питань звернувся французький філософ О. Конт, який вважав, що в дослідженні соціального життя потрібно вдатися до індуктивних засобів пізнання, які використовують природничі науки. Завдяки цьому можна буде створити науку про суспільство — соціологію. А з її допомогою Конт сподівався знайти засоби для забезпечення стабільності й розвитку суспільства. У цьому контексті постало питання щодо основ соціального порядку, а відповідно — соціальної ролі релігії.

Згідно з вченням Конта про соціальну динаміку, ґрунтованому на еволюційних засадах, суспільство проходить три стадії свого розвитку, аналогічні періодам людського життя, — дитинству, юності та зрілості. Перша стадія — «тедлргічна». У цей період людина марно намагається досягнути «безумовного пізнання внутрішньої суті» явищ і причин їх виникнення. її релігійна свідомість представлена трьома типами — фетишистським, політеїстичним та монотеїстичним. Останній тип свідчить про перехід від теологічного до «спекулятивного» мислення, що домінує на «філософській», метафізичній стадії. На третій стадії свого розвитку людина, спостерігаючи явища, намагається встановити між ними закономірні зв'язки. Це стадія панування науки.

Для соціології релігії найважливішими є два моменти:

1. Релігія, яка принаймні на першій стадії була невід'ємним елементом людського суспільства, згодом поступово витісняється науковим знанням. Ця думка була покладена в основу концепції секуляризації, витіснення релігії з різноманітних сфер життя суспільства і занепаду її впливу. (Розвиток людського пізнання залишає позаду релігію в її традиційних формах. Суспільне життя організується на інших за» садах).
2. Кожна стадія у вченні Конта пов'язана з певними соціальними структурами, владними відносинами. Пануванню теологічних ідей, яке охоплює людську історію від її початку до ХІІ ст., відповідає домінуюча роль духовенства та військових, з точки зору позитивізму — непродуктивних соціальних верств. На філософській стадії панівні позиції починає захоплювати бюрократія, передусім — юристи. Останньою історичною формою теологічного порядку речей був, згідно з Кантом, адекватний християнському монотеїзму феодальний режим. Якщо на цій стадії релігійні вірування були зв'язуючою силою, основою соціального порядку, то у зв'язку

з занепадом релігії постає загроза розпаду соціальних зв'язків. Соціальна споруда потребує нових опор. На позитивній стадії, що утвердилася в ХІХ ст., в суспільстві провідну роль починають відігравати інженери, вчені. Завдання, що полягають в консолідації суспільства на сучасному етапі, передбачають позитивний синтез наукового знання. Цього домагається соціологія, поєднуючи ідеї порядку і прогресу.

Пізніше Кант, зневірившись у можливості розумної організації суспільства шляхом просвіти, дійшов висновку про необхідність «другого теологічного синтезу» як духовної опори соціальних зв'язків. Він запропонував світський, раціоналістичний варіант «позитивної релігії» — культ людства як єдиної «Великої істоти», величезного соціального організму. В цій релігії соціолог, який найкраще знає механізми соціальної динаміки і здатний керувати суспільством, стає верховним жрецем.

Конт не створив соціологію релігії як наукову дисципліну, але він підготував ґрунт для її виникнення. Релігія розглядалася як необхідний компонент суспільства — в його історичному розвитку й у реальних виявах, який дає людям почуття ідентичності й необхідний не тільки для їх індивідуального існування, але й для забезпечення їх єдності в соціальному житті.

Ідея органічної єдності соціальної системи та її еволюційного прогресу була центральною в соціології Г. Спенсера. У руслі цих принципів, соціальна думка в Англії вивчала релігію не як основу соціального порядку і не як головну перешкоду на шляху соціального прогресу. З позицій утилітарного індивідуалізму, ринок, політична діяльність є важливішими регуляторами життя суспільства, ніж релігія. Про релігію йдеться як про одну з найпоширеніших і витонченіших культурних звичок, специфічну діяльність, яка не має великого значення. Роль соціології релігії полягає у з'ясуванні умов успішної діяльності церкви.

Погляди Спенсера на релігію поділяв соціальний реформатор Р. Тауні, який заперечував веберівську тезу про роль протестантської етики у розвитку капіталізму і вважав, що протестантизм скоріше міг бути наслідком, ніж причиною промислової революції. Р. Тауні сприймали як пророка нової релігії, яка виправдовує свободу приватного підприємництва. Він прославляв ХІХ ст. як нову еру, коли людина з допомогою науки знайшла нарешті правильний шлях. Тауні був тим представником вікторіанської епохи, який допоміг філософії набути метафізичного і морального обґрунтування і впевненості, сприяв виробленню усвідомлення місця релігії в промисловому світі.

Ці ідеї були розвинуті Е. Дюркгеймом, який зазнав значного впливу О. Конта. Дюркгейм спирався також на погляди істориків Н. Фюстель де Куланжа про релігію в античному суспільстві («Античне місто», 1864) і В. Робертсона Сміта, який досліджував семітичні релігії і розробив теорію жертвоприношення, яка підкреслювала соціальний аспект, цього ритуалу

(«Лекції про семітичну релігію», 1889). Дюркгейма справедливо вважають одним з основоположників соціології релігії. Його основна праця в цій галузі — «Елементарні форми релігійного життя. Тотемічна система Австралії» (1912).

Дюркгейм прагнув відкрити спільну для всіх релігій основну структуру, абстрагувався від вищих форм релігії, оскільки вбачав в ній інститут, нерозривно пов'язаний з людським існуванням в його соціальному аспекті. Йому важливо було встановити найпростіші структури, з яких будується релігія в її різноманітних історичних варіантах. Кінцева мета цього пошуку полягала в тому, щоб зрозуміти сучасну людину. Але в його пошуках переважали емпіричні, етнографічні елементи.

В останній своїй праці «Елементарні форми релігійного життя», яка мала підсумковий, узагальнюючий характер, Дюркгейм зосередився на трьох взаємопов'язаних темах:

- а) загальній теорії суспільства, в якій релігії як інтегруючому соціальному життю чиннику належить центральне місце;
- б) спеціальній теорії суспільства, соціології релігії, в межах якої відводиться роль теорії, яка пояснює появу релігійних уявлень;
- в) етнології релігії — теорії, що пояснює власне релігію австралійських аборигенів.

Деякі аспекти спеціальних розробок Дюркгейма застаріли. Але надзвичайно важливими для соціологічної теорії стали визначення змісту і функцій релігії в суспільстві, а також його головна теза про релігію як чинник соціальної інтеграції.

Дюркгейм виходив з того, що релігія поширена в усіх відомих нам суспільствах і є універсальним соціальним феноменом. Вона виконує важливу суспільну функцію. Тому соціологічний аналіз релігії необхідний для розуміння суспільства загалом. Соціологію релігії, згідно з Дюркгеймом, цікавить не те, що відрізняє одну релігію від іншої, а передусім притаманні їм спільні риси; її завдання — виявити їх структурно-функціональні характеристики. Через те соціологія в дослідженні релігії використовує здебільшого порівняльний метод, що дає змогу в численних варіаціях релігійного феномена виділити його універсальні моменти. Якщо зміст релігійних вірувань з кожною епохою змінюється, то функції релігії в суспільстві при цьому зберігаються.

На думку Дюркгейма, це свідчить про недоцільність оцінки релігії в таких категоріях, як «істина» й «омана»: «не існує релігій, що були б неправдивими, всі вони істинні на свій лад». Вважаючи, що всі існуючі елементи релігійного мислення і життя можуть бути виявлені, принаймні в зародку, в найпримітивніших релігіях, Дюркгейм зайнявся вивченням тотемізму австралійських аборигенів, у якому він бачив релігію в її «найелементарнішій формі». Він намагався пізнати релігію не тільки як специфічну сферу людського життя, але і як соціальну природу людини.

На відміну від багатьох вчених тієї пори, Дюркгейм дійшов висновку, що суспільство є чимось більшим, ніж сума індивідів, які його складають, ніж сума індивідуальних уявлень і дій його членів. Суспільство — соціальний факт, особлива соціальна реальність, те універсальне, що робить індивідів частиною соціального цілого. Суспільство охоплює такі позаіндивідуальні феномени, як мова, релігія.

У «Розподілі праці» (1893) Дюркгейм розглядає проблему вікового плюралізму і диференціації в сучасному суспільстві. В традиційному суспільстві існує те, що Дюркгейм називає «механічною солідарністю»: індивіди мало відрізняються один від одного; поділяючи колективні уявлення, вони зазнають однакових почуттів, схильні до одних і тих самих цінностей. У диференційованому суспільстві складається «органічна солідарність», коли разом живуть різні й менше залежні один від одного люди. Оскільки індивіди спеціалізовані у своїй праці, вони потрібні один одному і знаходять способи поєднувати свої відмінності. Закон, наприклад, регламентує поведінку індивідів, тоді як раніше соціальний контроль забезпечувався волею сильнішого.

В «Елементарних формах релігійного життя» Дюркгейм на прикладі суспільства австралійських аборигенів пояснює спосіб, за допомогою якого релігія забезпечує соціальну солідарність як «механічну солідарність». Поряд з цим він вважає, що в більш розвиненому, соціально-диференційованому суспільстві релігія здатна забезпечувати відчуття захищеності, надійності, усвідомленості існування, втрата яких призводить до аномії (і до самогубства як наслідку втрати сенсу і значимості норм). Щоправда, Дюркгейм спеціально не розглядав питання про те, якою повинна була б бути релігія в суспільстві розвиненої «органічної солідарності».

Головне, що він вніс у соціологію релігії, це розуміння релігії як сили, яка інтегрує суспільство.

У Німеччині релігія цікавила дослідників передусім у зв'язку з політичною боротьбою, а не як чинник соціальної солідарності. Помітний внесок у становлення соціологічного дослідження релігії зробив *К. Маркс*. Він розглядав релігію як соціальний феномен; релігія входить у систему суспільних відносин, породжується ними (передусім — економічними, що є базисом, який визначає сукупність похідних, «надбудовних» утворень — політики, права, мистецтва, моралі, філософії і релігії). Розуміння релігії як соціального феномена означало також, що релігію розглядали як важливий соціальний чинник, який виконує реальні функції в житті суспільства і задовольняє певні інтереси й потреби. Цей фактор примусово впливає на людей як будь-який інший соціальний інститут. Ця теза сприяла розвитку функціонального підходу до релігії.

Одна з особливостей теорії Маркса полягає в поясненні історичної природи релігії як породження змінних соціальних умов, в основі яких — привласнення чужої праці, соціальна нерівність, коли свобода одних означає

поневолення інших. За класової боротьби релігія виступає як ідеологія, є її історично ранньою формою. Звідси її соціальна функція — функція ідеологічна, суть якої в тому, що релігія виправдовує і узаконює існуючі соціальні порядки або засуджує їх, заперечуючи їхнє право на існування. Вона може жити соціальний конформізм, викликаючи ілюзії («опіум народу») і завдяки цьому може бути гальмом суспільного прогресу або стимулювати соціальний протест, виступати як революційний рух.

Якщо раннє християнство було революційним рухом низів римського суспільства, то протягом двотисячолітньої своєї історії (після того, як воно стало державною релігією і таким чином склався «союз вівтаря і трону») соціальні принципи християнства виправдовували соціальну нерівність і експлуатацію людини людиною як боговстановлений порядок.

Центральне місце у вченні Маркса (до нього у Л. Фейєр-баха, а потім у З. Фрейда) посідала теза про компенсаційну функцію релігії. Релігія — «серце безсердечного світу»: страждання в цьому світі не марні, вони будуть винагороджені в майбутньому житті, праведники набудуть «царства Божого». За глибокого соціального розколу суспільства, коли інтереси однієї його частини можуть бути забезпечені за рахунок іншої, тільки ірраціональні чинники (вірування і цінності, які не можуть бути раціонально обґрунтовані й не підлягають перевірці), задані ззовні, здатні підтримувати соціальний порядок, забезпечувати інтеграцію суспільства в інтересах панівних класів і завдяки цьому перешкоджати його революційному переустрою. Релігія, за Марксом, — різновид «відчуженої свідомості», породження суспільного процесу, що розвивається у відчужених формах, в силу чого звичайні, «природні» речі наділяються «надістотними» властивостями (товарний фетишизм): продукти людської діяльності як зовнішня сила починають панувати над людьми. Якщо релігія — втілення економічного відчуження, то з подоланням його (ліквідацією приватної власності на засоби виробництва) усуваються умови існування релігії, вона історично зживає себе, «вмирає природною смертю». У Маркса релігії протистоїть ідея самоздійснення особи. Критика релігії завершується вимогою ліквідації умов, що заважають людині повною мірою реалізувати себе.

Багато в чому не погоджувався з Марксом *М. Вебер*, хоча він визнавав, що релігія може діяти як консервативна сила і часто заважає соціальному розвитку. Водночас він уважав, що релігія здатна діяти як один з чинників соціальної динаміки. Вебер виходив з того, що всі суспільні інститути, структури, форми поведінки ґрунтуються і регулюються сенсом, який у них вкладають люди. Головна функція релігії — раціоналізація людської діяльності. Тому релігія володіє потужним потенціалом впливу на людську діяльність, яким би не було її спрямування. Вебер розглядає релігію передусім як чинник соціальних змін. Значною мірою його концепція соціального розвитку заснована на поняттях харизми і пророцтва.

На відміну від Дюркгейма, Вебера цікавлять передусім світові релігії, які мають найбільше послідовників і виявляють найбільший вплив на хід історії. В роботі «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905), він досліджує внесок християнства в історію Заходу, доводячи, що протестантська Реформація і породжена нею нова гілка християнства — протестантизм — сприяли пробудженню духу підприємництва і культивували аскетичний стиль життя, які стимулювали розвиток економіки, перетворення феодальної Європи в суспільство, яке уособлювало досягнення тогочасної культури. Його роздуми мали солідну емпіричну основу, оскільки Вебер проаналізував велику кількість проповідей, письмових джерел тієї епохи. Йому вдалося органічно поєднати конкретно-емпіричний і абстрактно-теоретичний рівні соціологічного дослідження за допомогою порівняльно-історичного аналізу. Вебер перевіряв свою гіпотезу про роль релігії в економічному розвитку, досліджуючи водночас з протестантизмом іудаїзм, іслам, індуїзм, буддизм, конфуціанство. Якщо Дюркгейм будував свої аргументи на розгляді порівняно невеликої кількості фактів, поширюючи висновки на релігію в цілому, то Вебер провів небувале за масштабом дослідження, яке охопило практично весь світ. Він стверджував, що великі релігійні традиції мали істотний вплив на відмінність шляхів розвитку Заходу і Сходу (іудаїзм, іслам, католицизм і протестантизм більше сприяли раціоналізації соціального життя, ніж індуїзм, буддизм і конфуціанство). Вебер прагнув виявити в історії пов'язані з релігією корені Нової історії, тогочасної західної культури.

Другий важливий напрям досліджень Вебера — аналіз процесу «розчакловування» світу, процесу, завдяки якому усуваються елементи магічної практики. Вони уступають місце «цілераціональним» засобам, які зорієнтовані на успіх: світ постає як «матерія», яка може і повинна бути підпорядкована людині. Вищого ступеню цей процес досягає в аскетичному протестантизмі, в кальвінізмі, але його витoki в іудейському пророцтві. Вебер порівнює різноманітні релігії, з'ясовуючи, який ступінь раціоналізації економічної діяльності припускає та або інша релігійна етика. Від 1916 до 1919 р. він друкує низку статей на цю тему, об'єднаних назвою «Господарська етика світових релігій».

Якщо в XIX і XX ст. занепад релігії розцінювався багатьма як тріумф людського розуму, як наслідок поширення сучасної науки, то Вебер вбачав у ньому симптом духовної хвороби суспільства, спричиненої гіпертрофованою «раціональністю»: технологія і бюрократія підпорядковують собі світ, колосально звужуючи людський досвід; у свідомості людини згасають поетична сила уяви, любов до прекрасного, героїчні почуття, релігійний досвід, поступаючись місцем прагматичному розрахунку, турботі про комфорт, банальному потягові до «корисності».

Ще одна тема, намічена Вебером спільно з німецьким філософом, теологом *Ернстом Трельчем* (1865—1923), — дихотомія «церква — секта», типологія релігійних організацій. Вебер поставив перед собою завдання

проаналізувати діяльність релігійних спільнот у загально соціологічних категоріях. Він розробив понятійний апарат соціології релігії, яким вона користується і сьогодні.

Наприкінці ХХ ст. погляди соціологів релігії, в тому числі українських, зосереджені на аналізі процесів секуляризації у суспільстві, зростанні динаміки релігійності населення, розвиткові нетрадиційної релігійності, процесах індивідуалізації та приватизації релігії.

ЗАСОБИ СОЦІОЛОГІЇ РЕЛІГІЇ

Аналізуючи релігію, соціологія вдається до універсальних засобів, вироблених і застосовуваних нею в дослідженні будь-яких соціальних явищ: опитування і статистичний аналіз; спостереження й експеримент; крос-культурний порівняльний аналіз; конвент-аналіз, аналіз письмових джерел, історичних документів.

Одним з найпоширеніших є засіб опитування. Респондентам задають питання про їхню релігійну належність, про те, як часто вони відвідують церкву, моляться, наскільки глибоко знають віровчення, як ставляться до окремих його аспектів (чи вірять в життя після смерті, в існування диявола тощо). Відповіді дають підставу для тих чи інших тверджень про характер й інтенсивність релігійності. Цей метод часто застосовується при встановленні кореляцій між специфічними рисами релігійності та певними соціальними настановами й характеристиками. Для з'ясування глибших причинних зв'язків необхідні дані, отримані за допомогою статистичного аналізу, спостереження, експерименту. При цьому слід враховувати такий проблематичний чинник, як невідповідність слів та думок респондентів. Тому дуже важливою є інтерпретація отриманих в результаті опитування даних.

Ще одним засобом емпіричних досліджень є спостереження. В Україні досить активно він використовувався соціологами, які вивчали нові релігійні рухи. Беручи участь у житті групи, соціолог має змогу спостерігати поведінку людей в релігійному контексті. Спостереження дають точні й глибокі, «якісні» дані. Використання цього засобу потребує передусім високої кваліфікації спостерігача, його вміння узагальнювати, об'єктивно, переборюючи власний суб'єктивізм, встановлювати те, що має істотне значення. Спостереження майже не дає змоги соціологові релігії контролювати досліджувані процеси. Метод соціального експерименту в соціологічному вивченні релігії майже не застосовується з тих причин, що релігія торкається глибоких, потаємних почуттів особистості, які з етичних мотивів не повинні бути об'єктом маніпулювання. Хоча інколи трапляється, що з тих чи інших причин індивіди згодні взяти участь в експерименті. Це може стосуватися, наприклад, демонстрації незвичайних здібностей

(екстрасенс, цілитель, шаман), впровадження нових програм релігійного навчання.

Важливим у соціологічному дослідженні релігії є аналіз історичних даних, письмових джерел, документів. До цього нерідко вдавалися Е. Дюркгейм, М. Вебер при виробленні типології релігійних організацій, дослідженні етапів еволюції релігії в історії суспільства, впливу протестантизму на розвиток капіталізму і т.ін.

Отже, соціологія володіє різноманітними і взаємодоповнюючими засобами, які дають змогу на емпіричному рівні досліджувати релігійну поведінку, нагромаджувати необхідні дані для теоретичних узагальнень. При цьому їй доступні різноманітні методологічні підходи: структурно-функціональний аналіз, соціокультурний, конфліктологічний, феноменологічний, історико-порівняльний тощо.